

Ozoda NISHONOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti
"Falsafa va Ma'naviyat asoslari" kafedrasida professori, f.f.d.
E-mail: o.nishanova@nuu.uz

ETNOMADANIYATNING IJTIMOYIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada etnomadaniyatning ijtimoiy xususiyatlari yoritiladi. Etnomadaniyatning bosh ijtimoiy xususiyatlaridan biri va mohiyati uning yangi madaniy boyliklar yaratishga, kishini ijodga, izlanishga, yon-atrofni yanada go'zal, zavqli, insoniy qilishga undashida ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, globallashuv jarayoni, ommaviy madaniyat haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: etnomadaniyat, madaniyat, til, ijtimoiy xususiyat, yoshlar, globallashuv, "ommaviy madaniyat", millat.

Bugun ko'p qutbli dunyo shakllanmoqda. Mamlakatlar tarixi, qadriyatlaridan kelib chiqqan holda o'z yo'llarini o'zlari mustaqil belgilamoqdalar. Yangi taraqqiyot modellari, yangi texnologiyalar vujudga kelmoqda. Davlatlar, elat, millat, xalqlar, diniy konfessiyalar hamda madaniyatlar o'rtasida turli ziddiyatlar kuzatilmoqda. Shu bois, millatlar o'z madaniyatini turli mexanizmlar yordamida saqlab qolishga harakat qilmoqdalar.

Madaniyatning shakllanishi tabiiy-jug'rofiy makon, ijtimoiy muhit, ishlab chiqarish munosabatlari, hayot va turmush tarzi, an'analar, hatto biologik omillar ta'siri bilan bog'liqdir. Ushbu rang-barang, goho bir-biriga zid hodisalar o'ziga xos kishilar konglomeratini shakllantirganki, to yangi davrgacha bo'lgan ijtimoiy-tarixiy bosqichlarda hech bir kishi o'zini ushbu ittifoqdan tashqarida ham yashashi mumkinligini idrok etolmagan. Kommunitar hayot tarzi va fikrlash usuli madaniyatning o'zagiga, yadrosiga aylangan.

Milliy madaniyat bilan etnomadaniyat aynan fenomenlar emas, milliy madaniyat etnomadaniyatdan kengdir. "Etnomadaniyat (xalq madaniyati) milliy madaniyatning qadimiy qatlamidir. U, asosan, maishiy hayotni qamrab olgan bo'lib, "ajdodlar urf-odatlaridan iboratdir. Uning belgilari oziq-ovqat, kiyinish, xalq og'zaki ijodi, xalq amaliy san'ati, xalq tabobati kabi xalq hayotiga bevosita taalluqli artefaktlarda, narsalar, an'analar, marosimlar, tomoshalar va xo'jalik tiplarida namoyon bo'ladi" [1]. Xullas, etnomadaniyat millatni shakllantirgan, etnoslar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi sifatida milliy madaniyatning yadrosini tashkil qiladi. Uning bosh funksional xususiyati etnoslar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni asrash, kelgusi avlodlarga yetkazish, milliy o'zlikni anglashga xizmat qilish, yoshlarda milliy g'ururni, vatanparvarlik va xalqparvarlik tuyg'usini shakllantirishdir.

Faylasuf U.Mengliqulovning yozishicha, "postsovet makonning murakkab to'qnashuvlarida mintaqamizdagi etnomadaniy boyliklar, ularning ma'naviy taraqqiyotimizdagi o'rni va ularni asrab qolish eng dolzarb muammolardan biriga aylandi. Ularining ahamiyati, ayniqsa, barcha insoniyat uchun umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi tan olingani sari ortib bora boshladi. Ular har bir jamiyatning ma'naviy-axloqiy rivojlanishining asosini tashkil etadi va jamoatchilik ongi va milliy o'z-o'zini anglashga ta'sir qiladi. Ularni tahlil qilish uchun etnomadaniyatning integratsion konsepsiyasini aniqroq qo'llash talab etiladi" [2]. Ildizi zaif, globallashuv va milliy taraqqiyot talablariga javob bera olmaydigan an'analar ijtimoiy-madaniy hayotdan tushib qolishi, shubhasiz. Mazkur holat esa etnomadaniy boyliklardan qay birini asrab qolish va rivojlantirish masalasini o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bobil minorasi haqidagi rivoyatda hikoya qilinishicha, xudo kishilar bir-birini tushunmasin degan maqsadda ularning tillarini qo'shib, aralashtirib yuboradi. Aslida bu rivoyat

etnomadaniyatlarining kelib chiqishiga taalluqlidir. Tilning xilma-xilligi etnomadaniyatlarining asosiy belgilaridan biridir. Til nafaqat kommunikatsiya vositasi, unda etnolingvistik, etnopsixologik, hatto ekzistensial borliqni idrok etish, anglash va ifodalash kuchi mavjud. Ushbu kuchning gnoseologik tajribaga ta'sirini ilk bor etnologik nuqtai nazardan yoritishga intilgan nemis faylasufi V.F.Gumboldt bo'lgan. Aynan u til inson va xalqning, millatning "ma'naviy kuchi", o'ziga xos "dunyoni anglashi" deb ta'rif beradi [3]. Demak, tilda shaxsning, etnosning nafaqat olamni anglashi, gnoseologik tajribasi, shuningdek "meni" o'z ifodasini topadi. Bu o'rinda xalqimizning "Til bilgan - el biladi" maqoli esga tushadi. Xalqlar, millatlar bir-birlarining tilini qancha yaxshi bilsa, ularni birlashtiruvchi universal - madaniy omillar shuncha ko'payadi.

Etnomadaniyatni tashkil etadigan boshqa komponentlar: odat, tajriba, marosim va bayramlarning paydo bo'lishi haqida madaniyatshunos olim U.H.Qoraboyev shunday yozadi: "Odatlar insonning tabiiy ehtiyoji asosida vujudga kelgan... Ongli mehnat muayyan tadbirlardan foydalanishni taqozo etgan. Foydali va qulay tadbirlar takrorlanib, tajribalar vujudga kelgan. Chuqur ma'noli va shaklan madaniylashgan tajriba - tadbirlar odatga aylangan. Muhim odatlar asosida marosimlar paydo bo'lgan. Jamoa hayotida xursandchilik bilan o'tadigan voqealar zamirida bayramlar shakllangan" [4]. Odat etnomadaniyatdagi ilk estetik voqelikdan biridir. Odat (ritual) kishilarning etnos, sotsium talablariga muvofiq bir xildagi xatti-harakatlaridir. To'g'ri, ilk arxaik odatlar beayov, hatto g'ayriinsoniy bo'lgan. (Masalan, gulxan atrofiga aylanish, cho'g', pichoq bilan tanada belgi qoldirish, tiriklay ko'mish (ko'milish) yoki o'ldirish (o'ldirilish), qoya, tepalik ustidan o'zini yoki mayitni tashlab yuborish va h.k.) Hozir ham ayrim ibtidoiy odatlarning ko'rinishlari, qoldiqlari u yoki bu etnomadaniyatda uchray turadi.

Etnomadaniy va etnologik tadqiqotlarda ijtimoiy-madaniy voqelikni elitar (ayrim guruh kishilarga yoki maxsus tayyorgarligi bor shaxslarga oid) va ommaviy (barchaga, ijtimoiy-madaniy jarayonlarning barcha ishtirokchilari va qatnashchilariga oid) pog'onalariga bo'lishadi. Elitar madaniyatni yetakchi, birlamchi ekani haqidagi qarashlar antik davrdan beri mavjud. Qadimgi yunon faylasufining davlatni faqat faylasuflar, ongi, tayyorgarligi, tafakkuri yuqori shaxslar boshqarishga qodir, degan fikri keyinchalik ijtimoiy-madaniy hayotga ham tadbiriq etildi. Ushbu fikrlarga ko'ra, alohida intellektual va ijodiy xislatlarga ega kishilarga ijtimoiy-madaniy boyliklar yaratishga qodir, qolgan aholi, xalq, omma ushbu elita - andozalarga ergashadi. Bunday yondashuv ilmiy adabiyotlarda ko'p marta tanqid qilingan. Chunki etnomadaniyat o'zining genezisi, vazifalari va namoyon bo'lish xususiyatlariga ko'ra xalqqa, millatga oid ommaviy voqelikdir, unda aniq subyektni, shaxsni ko'rsatish qiyin. Shu

bilan birga etnomadaniyatning ijtimoiy-dinamik xususiyati mavjudligini inkor qilib bo'lmaydi. Ammo bu xususiyat ichki rivojlanish, ichki komponentlarning o'zaro ta'sir etib o'zgarishi, boyishi natijasi bo'lganidagina evolyutsion taraqqiyotga xizmat qiladi. Demak, etnomadaniyatning ichki qonunlariga muvofiq dinamik o'zgarishi tinch rivojlanishni, ijtimoiy-tarixiy jarayonlarning tadrijiy-evolyutsion kechishini, xalqni, millatni yaratib yashashga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi. Etnomadaniyatga qaratilgan tashqi tazyiq, tajovuz esa xalq, millat hayotidagi barqarorlikni, evolyutsion rivojlanishni buzadi, kishilar ongida g'ayrimilliy tasavvurlarni, g'oyalarni uyg'otadi.

Etnomadaniyatda tarixiy-madaniy meros mujassamdir. Tarixiy-madaniy meros nafaqat muzeylik (asrash, saqlash, yetkazish), shuningdek targ'ib etish, yoyish vazifasini ham bajaradi. Muзей vazifasi shakllangan an'analarni, yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarni qanday bo'lsa, shu tarzda asrashni, saqlashni nazarda tutadi. U etnomadaniy boylikni o'z holicha saqlash, uni davr, o'zgarishlar va qarashlar ta'siridan himoya qilishga intiladi. Masalan, Respublika Davlat san'at muzeyida saqlanayotgan afrosiyob arxeologik topilmalarini, freskalarni o'zgartirish yoki modernizatsiyalash aslo mumkin emas. Ular xalqimiz o'tmishiga oid nodir topilmalar sifatida o'z holicha asralishi, saqlanishi darkor. Muзей vazifasida etnomadaniyatning turg'unlikka, barqarorlikka, an'anaviylikka moyilligi ko'zga tashlanadi. Bu salbiy hodisa emas, balki muzeylik etnomadaniyatning nafaqat genezisini, shuningdek ijtimoiy-tarixiy bosqichlarda uning o'zgarishlarini, transformatsiyaga uchrab rivojlanishini kuzatish imkonini beradi.

Etnomadaniyat xalqning, millatning ekzistensial borlig'i bo'lsa-da, u maxsus targ'ib etishni, uyushtirishni, moddiy va ma'naviy boylik sifatida ommalashtirishni taqozo etadi. Mazkur tadbirlar nafaqat informativ-kommunikatsion, xuddi shuningdek sotsial-psixologik, ya'ni kishilarni xalq, millat, etnos sifatida ruhiy-ma'naviy birlashtirish ahamiyatiga egadir. Aynan shuning uchun ham etnomadaniyatni ommalashtirish milliy tarbiyaviy va g'oyaviy ahamiyatga egadir.

Etnomadaniyatning bosh ijtimoiy xususiyatlaridan biri va mohiyati uning yangi madaniy boyliklar yaratishga, kishini ijodga, izlanishga, yon-atrofni yanada go'zal, zavqli, insoniy qilishga undashidir. Tub maqsadiga ko'ra etnomadaniyat xalq, millat yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni yanada ko'paytirish, har bir kishini ijtimoiy-madaniy hayotning faol subyektiga, ijodkoriga aylantirishdir. Yangi artefaktlar yaratmagan etnomadaniyat turg'unlikka beriladi, u ijobiy o'zgarishlarga g'ov bo'ladi, I. Gerder iborasi bilan aytganda, "o'ziga o'zi mahliyo bo'lib, ijtimoiy-tarixiy jarayonlardan orqada qoladi" [5]. Shuning uchun etnomadaniyatning ijodga, yaratishga undashi uni yangi ijtimoiy borliq, yangi munosabatlar va boyliklar bilan uyg'un rivojlanishga moyilligidan dalolat beradi.

Inson tug'ilganidan etnomadaniy muhitga tushadi, etnomadaniy boyliklar ta'sirida o'sadi, ulg'ayadi, shakllanadi. Biroq, bu barcha ham etnomadaniy boyliklar yaratuvchi bo'lib yetishadi, yon-atrofni go'zal borliqqa aylantirish o'yi bilan yashaydi, degani emas. Aynan shu o'rinda estetik tarbiya, inson qalbida go'zallik, olijanoblik, ezigulik, odamshavandlik tuyg'ularini shakllantirish muhim rol o'ynaydi.

Etnomadaniyatning ijodiy faoliyat funksiyasi etnomadaniyatni xalq, millat ijodiy mehnat, izlanishlar va tajriba almashishlar jarayonida yaratadi, degan fundamental ahamiyatga ega yondashuvga tayanadi. Ijodiy faoliyat, umuman faoliyat - insonning mavjudlik usulidir. To'g'ri, barcha faoliyatlar ham madaniyatni yaratavermaydi, balki ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan, ongli, sun'iy tarzda yaratilgan narsa, hodisa (artefakt)lar madaniyatdir. O'zbek xalqi etnomadaniyatida bu funksiya mavjud ijtimoiy-madaniy boyliklarni o'zlashtirishdan tortib, to yangi bir ijod

namunasini yaratishgacha bo'lgan izlanishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek xalqi etnomadaniyatiga xos ilk naqsh asarlari eramizdan avvalgi I-ming yillarga oid arxeologik topilmalardayoq uchraydi. Biroq bu o'ta sodda chizmalarga har bir avlod o'z ulushini qo'shib, uni tarixiy-diniy tasavvurlar bilan boyitib, hozirgi murakkab san'at darajasiga ko'targan. Shu tariqa ijodiy faoliyat ta'sirida xalq amaliy san'ati oddiy ko'rinishdan yirik, murakkab janrga o'sib chiqqan.

Ba'zan ijodiy faoliyatda izlanishlar to'xtaganini kuzatamiz. Masalan, arablar istilosi va mo'g'ul-tatarlar bosqini avj olgan davrlarda turg'unlik, ba'zan esa orqaga qaytish hollari kuzatiladi. O'lkada tinchlik qaror topishi bilan xalqimiz madaniy boyliklarni yaratishda davom etadi.

Og'zaki ijod, qo'shiq san'ati kabi janrlarda esa hatto chet elliklar bosqini paytida ham xalqimiz ijodiy izlanishlardan to'xtamagan. Demak, o'zbek xalqi etnomadaniyatiga xos bosh xususiyat uning ijodiy faoliyat va izlanishlardan hech qachon to'xtamaganida, xalqimizni madaniy boyliklar yaratishga uzluksiz intilib kelganidadir.

Etnomadaniyatda xalq, millat ruhi, o'yi, kelajak haqidagi ezuq tilaklari, orzulari kabi pozitiv intilishlari mujassamdir. Shu nuqtai nazardan etnomadaniyat yoshlar qalbida, ruhida nafis tuyg'ularni tarbiyalashi, yon-atrofni go'zallashtirish, insoniylashtirish niyatini shakllantirishi mumkin.

Bugun dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayoni madaniy-ma'naviy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Globallashuv jarayoni obyektiv jarayon bo'lib, bir qator ijobiy jihatlarga ega. U davlatlar o'rtasidagi integratsiyani kuchayishi, xalqaro maydonga erkin chiqish, dunyo ilm-fani va madaniyat-san'at yutuqlaridan bahramand bo'lish, "borgan sari kuchayib borayotgan ochiqlik va jadallik natijasi sifatida butun yer yuzida hayot darajasining yuksalib borishiga va qashshoqlik darajasining ancha pasayishiga yordam beruvchi shart-sharoit deb qaraladi" [6]. Lekin, globallashuv jarayoni muayyan salbiy xususiyatlardan ham holi emas. Madaniy integratsiyaning kengayishi sababli umumplanetar hodisaga aylangan "ommaviy madaniyat" bugun mafkuraviy tazyiqning eng xavfli qurollaridan biri sanaladi. Uning ta'siridan O'zbekiston ham chekkada qolmadi. Ommaviy madaniyat kishini real voqelikdan chalg'itadi, uni hayollar, istaklar dunyosiga yetaklaydi, zo'rvonlikni, vahimali va yengil-yelpi narsalarni targ'ib qiladi.

"Ommaviy madaniyat"ning asosiy vositalari - radio, televideniye, matbuotsiz ijtimoiy-madaniy hayotni, umuman taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi. Respublikamizda "ommaviy madaniyat" tazyiqlaridan saqlanishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar, ma'naviy sohada o'zgarishlar amalga oshirildi. Ijtimoiy taraqqiyotning hal qiluvchi omillaridan va asosiy ko'rsatkichlaridan biri - etnomadaniyatni asrash va rivojlantirish borasidagi sa'y-harakatlar shular jumlasidandir. O'zbek etnomadaniyati yangi O'zbekiston milliy demokratik taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi.

Etnik madaniyatni o'rganish bizga nafaqat tarixdan darak beradi, balki zamonaviy muammolarni yechishga ham yordam beradi. "Tarixning, tarixilikning qimmatini uning uzoq o'tmishga borib taqalishida emas, balki zamonaviy muammolarni hal etishga yordam berishidir. Agar biz zamonaviy muammolarning kelib chiqish tarixini o'rgansak va negizlarini topsak, ularni yechish yo'llarini ham topamiz" [7]. Demak, muammoga tarixiy nazar ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni qayta tiklash uchun emas, balki zamonaviy muammolarning mohiyatini anglash va ularni samarali yechish uchun lozimdir.

Etnomadaniyatda innovatsiyaga intilish, ya'ni taraqqiy etgan davlatlar erishgan madaniy-ma'rifiy, ilmiy, huquqiy, siyosiy yutuqlardan bahramand bo'lishga qiziqish katta. Etnomadaniyat mutlaq shakllangan, o'zgarmas voqelik emas, u jamiyat hayotida kechayotgan ijtimoiy jarayonlar ta'sirida,

kishilarning ma'naviy, madaniy, ruhiy ehtiyojlari, qiziqish va talablari ta'sirida transformatsiyaga uchraydi.

O'zbek xalqi etnomadaniyatini barqaror an'analar va qadriyatlar tarzida avaylab, asrab kelayotgan ijtimoiy muhit bu oiladir. Aynan oilaviy-maishiy marosimlarda etnomadaniyatning ichki xususiyatlari, ko'rinishlari, funksional belgilari to'la namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqi oilaviy-maishiy marosimlarida muqim, turg'un etnik belgilar yetakchi o'rin tutadi. Hatto, ijtimoiy o'zgarishlar ham ulardagi "yadro"ni o'zgartirilmagan. "Yadro"ga kiruvchi diniy, oilaviy-maishiy marosimlar, urf-odatlar, rasm-rusumlar, bayramlar, mentalitet, turmush tarzi, xo'jalik-madaniy tiplar duch kelgan novatsiya va innovatsiyalarni qabul qilavermaydi, ularga muqimlik xos. Biroq, ustki qism – ta'lim, ilm-fan, ma'rifat, ijtimoiy faoliyat, kishilararo aloqalar, ommaviy axborot vositalari, moda kabilar bilan bog'liq madaniy hayot mudom izlanishda, modernizatsiya ta'sirida bo'ladi. Hech bir etnomadaniyat mazkur ta'sirdan chetda qololmaydi. O'zbek etnomadaniyatida bugun bir tomondan, o'zak qismning muqim saqlanayotgani, ikkinchi tomondan, ustki qismning zamonaviy hayot tarzini, ilm-fan yutuqlarini, sivilizatsion munosabatlarni o'zlashtirishga, novatsiya yaratishga, innovatsion izlanishlarda faollik ko'rsatishga intilayotgani

ko'zga tashlanadi. Bizning fikrimizcha, o'zak va ustki qismlarning antagonistik qutblarga aylanishiga yo'l qo'ymasdan, ular o'rtasida hozir shakllanayotgan uyg'unlikni, integratsiyani, yaxlitlikka intilishni saqlab qolish va mustahkamlash zarur.

O'zbek etnomadaniyati o'ziga xos ijtimoiy-tarixiy voqelik sifatida xalqimiz madaniyatini, madaniy hayotini rang-baranglashtirib, ichki jarayonlarini jonlantirib keladi. Variantlilik madaniyatning rivojlanish shartidir. Bundan tashqari, xotin-qizlarning oilaviy an'analar, urf-odatlar, tarixiy-madaniy merosga sadoqati tufayli o'zbek xalqi etnomadaniyati o'zligini asrab kelmoqda. Shuning uchun xotin-qizlarni xalqimiz tarixiy-madaniy merosini o'rganish va targ'ib qilishga yanada kengroq jalb qilish lozim.

Jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida yoshlarning o'rni muhim. Ularni ajdodlarimiz tajribasiga sadoqatli, irodali inson qilib tarbiyalash milliy taraqqiyot oldidagi vazifalardan biri hisoblanadi. Bugun "globallashuv jarayonlarida yoshlar ma'naviyatiga tahdidlarning oldini olish – ularni bunday jaholatli holatlardan asrashning ham birdan-bir o'chog'i ta'lim-tarbiya tizimidir" [8]. Yoshlarimizni turli mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishda ta'lim-tarbiya tizimida milliy qadriyatlarimizdan samarali foydalanish, ularda o'zligini anglash tuyg'usini shakllantirish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Кармин А.С. Основы культурологии. // Морфология культуры. –СПб.: Лань, 1997. –С. 144-145.
2. Mengliqulov U.M. Surxon vohasi etnomadaniyati (genezisi, xususiyatlari va rivojlanish tendensiyalari): Fals. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) ... dis. –Toshkent, 2022. –B.24.
3. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. –М.: Худ. лит-па, 1984. –С.14-15.
4. Usmon Hosil. Odatnoma. –Toshkent: O'zbekiston, 2018. –B.268.
5. Гердер И.В. Идеи философии к истории человечества. –М.: Наука, 1977. –С. 46.
6. Qobilov Sh. Globallashuv va xavfsizlik // Falsafa va huquq. –Toshkent, 2005. -№ 4. –B. 46.
7. Ястерс К. Смысл и назначение истории. –М.: Республика, 1998. –С. 21.
8. Норбоев Т. Глобаллашув жараёнлари ва маънавий таҳдидлар // Фалсафа ва ҳуқуқ. Махсус сон. –Тошкент, 2009. – Б.13.